

Εκπαιδευτικές πρακτικές ένταξης μαθητών με αναπηρία ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο γενικό σχολείο: Οδηγός εκπαιδευτικού για την αποδοχή της διαφορετικότητας στο σχολείο και την κοινωνία

Μαρία Γελαστοπούλου
Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
gelastopoulou@hotmail.com

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ενταξιακή εκπαίδευση αποτελεί βασική πρόταση των εκπαιδευτικών συστημάτων, διεθνώς, και απαντά αποτελεσματικά στην ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού των σχολικών τάξεων. Η άρση των προκαταλήψεων, η αλλαγή στάσεων, η ευαισθητοποίηση όλων των εμπλεκομένων στην ενταξιακή εκπαιδευτική διαδικασία προς την κατεύθυνση της καλλιέργειας ενταξιακής κουλτούρας αποτελεί αναμφισβήτητο βασικό ζητούμενο για τη δημιουργία του «Ενός» σχολείου για όλους τους μαθητές και όλες τις μαθήτριες. Στην παρούσα εισήγηση θα παρουσιαστεί ένας πλήρης εκπαιδευτικός οδηγός που περιλαμβάνει το θεωρητικό πλαίσιο για την προσέγγιση της αναπηρίας, πρακτικές εκπαιδευτικής ένταξης και τις αρχές της Ενταξιακής Εκπαίδευσης καθώς και δραστηριότητες ευαισθητοποίησης μαθητών/τριών και ενηλίκων εντός και εκτός σχολικής κοινότητας αναφορικά με την αναπηρία και την αποδοχή της διαφορετικότητας και ανάπτυξης ενταξιακής κουλτούρας στο σχολείο και την τοπική κοινωνία μέσω βιωματικών δράσεων, αξιοποιώντας το θεατρικό παιχνίδι, τη λογοτεχνία και κυρίως τα παραμύθια καθώς και τη μουσική. Επίσης, ο εν λόγω οδηγός περιλαμβάνει και πέντε παραμύθια που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της συγχρηματοδοτούμενης Πράξης ΕΣΠΑ 2014-2020 με τίτλο «Καθολικός Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Προσβάσιμου Ψηφιακού Εκπαιδευτικού Υλικού» με MIS 5001313 από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής για την προώθηση αρχών, στάσεων, αξιών που συνάδουν με τη συμπεριληπτική κουλτούρα και την ισότιμη εκπαίδευση. Οι εν λόγω δραστηριότητες παράλληλα εξυπηρετούν και στόχους του Προγράμματος Σπουδών (ΠΣ), προτείνονται κοινές δράσεις με τις άλλες τάξεις μιας σχολικής μονάδας και επιπλέον προβλέπονται συναντήσεις με γονείς και πιο ανοιχτές δράσεις στην τοπική κοινωνία. Το προτεινόμενο εκπαιδευτικό υλικό και οι δραστηριότητες είναι αποτέλεσμα πιλοτικής εφαρμογής στη σχολική τάξη και ανατροφοδότησης από την εκπαιδευτική κοινότητα μετά από την υλοποίηση 26 ενδοσχολικών επιμορφώσεων.

Λέξεις-κλειδιά: ένταξη, διαφορετικότητα, οδηγός εκπαιδευτικού.

➤ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα θεσμικά κείμενα και οι διακηρύξεις του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών και της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Αναπηρία στοχεύουν στη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής που προάγει την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δημιουργία «Ενός» σχολείου για όλα τα παιδιά και τη δημιουργία ίσων ευκαιριών συμμετοχής, μάθησης και εκπαίδευσης για όλους/ες τους/τις μαθητές/ήτριες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών με αναπηρία ως θεμελιώδη αρχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπροσθέτως, οι σύγχρονες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις, διεθνώς, προωθούν τη ενταξιακή εκπαίδευση (inclusive education) και κατ' επέκταση την εκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία ή και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο γενικό σχολείο (Unesco, 2007; Barton & Armstrong, 2007) μέσω της αναμόρφωσής του, την παροχή των κατάλληλων μέσων, υλικών, διαδικασιών και τη διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών στο σχολείο, αλλά και με αλλαγές που απαιτούνται σε κοινωνικό επίπεδο.

Οστόσο, τα ερευνητικά δεδομένα καταδεικνύουν τη δυσκολία εφαρμογής εκπαιδευτικών πρακτικών ένταξης στην τάξη. Η δυσκολία αυτή, με βάση την εκπαιδευτική έρευνα, συνδέεται άμεσα με την έλλειψη ενταξιακής κουλτούρας στο σχολείο και στο κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και με το κοινωνικό σύστημα αξιών, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις εκπαιδευτικών, γονέων και ευρύτερης κοινωνίας απέναντι στην αναπηρία και στην αποδοχή της διαφορετικότητας (Ζώνιου-Σιδέρη & Ντεροπούλου-Ντέρου, 2012; Vlachou, 2006; Dyson, 1999). Η ευαισθητοποίηση σε ζητήματα αναπηρίας, αποδοχής της διαφορετικότητας και εφαρμογής ενταξιακών πρακτικών κρίνεται απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση της ισότιμης εκπαίδευσης μέσα από συνεχή αναστοχασμό για την άρση των εμποδίων. Οι στερεότυπες και βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και προκαταλήψεις που αφορούν στα εν λόγω ζητήματα καθώς και παγιωμένες παραδοσιακές διδακτικές πρακτικές σε συνδυασμό με την έλλειψη κατάλληλων μορφών επιμόρφωσης αποτελούν βασικό φραγμό στην εφαρμογή της ένταξης και στην υλοποίηση της Διεθνούς Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (Unesco, 2007). Η άρση των προκαταλήψεων, η αλλαγή στάσεων, η ευαισθητοποίηση όλων των εμπλεκόμενων στη συμπεριληπτική εκπαιδευτική διαδικασία προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης/καλλιέργειας ενταξιακής κουλτούρας αποτελεί αναμφισβήτητο βασικό ζητούμενο για τη δημιουργία του «Ενός σχολείου για όλους», όπως πρεσβεύει η διεθνής σύμβαση της Salamanca (1994).

Υποστηρίζεται, βέβαια, πως τέτοιες ριζικές αλλαγές και βαθιές τομές σε συνήθειες και πεποιθήσεις ετών δεν επιτυγχάνονται εύκολα και απαιτούν χρόνο, καθώς συνδέονται και με τα ιδιογραφικά χαρακτηριστικά, την κουλτούρα, την ιδεολογία και το κοινωνικό και μορφωτικό κεφάλαιο που φέρουν οι εμπλεκόμενοι/ες στη μαθησιακή και εκπαιδευτική διαδικασία. Προς την κατεύθυνση αυτών των αλλαγών μπορούν, επιπρόσθετα, να αξιοποιηθούν τα επιστημονικά δεδομένα που υποστηρίζουν πως η προσχολική εκπαίδευση μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση πολιτών με ενταξιακή φιλοσοφία, στην άρση των προκαταλήψεων, στη διαμόρφωση στάσεων, αξιών, και ενός δίκαιου συστήματος αξιών με ανθρωπιστική βάση και μιας ενταξιακής κοινωνίας, καθώς η διαμόρφωση αντιλήψεων, στάσεων και πεποιθήσεων

στην πρώιμη ηλικία του νηπιαγωγείου θεωρείται πολύ πιο εύκολη (Δραγώνα, 2007). Ως εκ τούτου, η ευαισθητοποίηση σε θέματα αποδοχής της διαφορετικότητας και της αναπηρίας και η εφαρμογή εκπαιδευτικών πρακτικών ένταξης από την προσχολική ηλικία είναι επιτακτική ανάγκη για μια μεταρρύθμιση προς την ενταξιακή οπτική.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω τοποθετήσεων, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πράξης κρίνεται σκόπιμη η ευαισθητοποίηση των εμπλεκομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία (μαθητές/τριες, γονείς, εκπαιδευτικούς και άλλους ειδικούς επιστήμονες), αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας, για την αποδοχή της διαφορετικότητας, της αναπηρίας (τόσο από τους μαθητές και μαθήτριες χωρίς αναπηρία, όσο και από τους/τις ίδιους/ες να αποδεχτούν την αναπηρία τους, να νιώσουν και να ζήσουν καλύτερα - well being), τη διαμόρφωση στάσεων σεβασμού, την αναγνώριση και άρση των προκαταλήψεων και εν τέλει την ανάπτυξη ενταξιακής κουλτούρας. Για τον σκοπό αυτό, το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, στο πλαίσιο υλοποίησης της Πράξης με τίτλο «Καθολικός Σχεδιασμός και ανάπτυξη προσβάσιμου ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού», σχεδίασε την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού που περιλαμβάνεται στον παρόντα οδηγό και αφορά κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (νηπιαγωγείο, δημοτικό) και στα ΕΕΕΕΚ, ωστόσο μπορεί να αξιοποιηθεί και στις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης. Το έργο «Καθολικός Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Προσβάσιμου Ψηφιακού Εκπαιδευτικού Υλικού» με κωδικό ΟΠΣ (MIS) 5001313 υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2014-2020) και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους. Ο Οδηγός αποτελεί σύνθεση πέντε διαφορετικών παραδοτέων των εμπειρογνομώων της Πράξης και είναι διαθέσιμος στο <https://prosvasimo.iep.edu.gr/el/odhgos-ekpaideutikou-gia-thn-euaisthitopoihsh-sethemata-apodoxhs-ths-anaphrias-kai-ths-diaforetikothtas-kai-thn-anapyksh-entaksiakhskoultouras-sto-sxoleio>.

Στην παρούσα εισήγηση θα παρουσιαστούν συνοπτικά και σφαιρικά εκπαιδευτικές πρακτικές ένταξης μαθητών με αναπηρία ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο σχολείο στο θεωρητικό πλαίσιο του εν λόγω Οδηγού και δραστηριότητες ευαισθητοποίησης των ομάδων στόχου που απευθύνεται.

➤ ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΜΙΑ ΠΥΞΙΔΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ «ΕΝΟΣ» ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΠΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Σκεπτικό ανάπτυξης του Οδηγού και στόχοι

Το σκεπτικό ανάπτυξης του οδηγού συνδέεται με την αναγκαιότητα εφαρμογής ενταξιακών πρακτικών στο σύγχρονο σχολείο που χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη ανομοιογένεια του μαθητικού πληθυσμού συμπεριλαμβανομένου και αυτού με αναπηρία προκειμένου να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις εκπαιδευτικές ανάγκες των διαφορετικών μαθητών/τριών. Μια τέτοια αναγκαιότητα προκύπτει και από τη διεθνή ερευνητική δραστηριότητα και εμπειρία. Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη του Οδηγού συνδέεται με την αναγνώριση των πολλαπλών προκλήσεων και φραγμών που υφίστανται για την εγκαθίδρυση της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό και στοχεύει στην υποστήριξη των εκπαιδευτικών και όλων των εμπλεκόμενων στην εκπαιδευτική και μαθησιακή διαδικασία προς την κατεύθυνση ανάπτυξης ενταξιακής κουλτούρας και πρακτικής στο σχολείο και κατ'επέκταση στην ευρύτερη κοινωνία (Ντεροπούλου-Ντέρου & Ζώνιου-Σιδέρη, 2019).

Επιπροσθέτως, αναγνωρίζοντας τις πολυεπίπεδες προοπτικές και τα πολλαπλά οφέλη που διανοίγει η εφαρμογή πρακτικών ένταξης για όλους, η αναγκαιότητα υλοποίησης αυτών στο σχολείο γίνεται ακόμη πιο επιτακτική. Αυτό αποτέλεσε ένα ακόμη κίνητρο για την ανάπτυξη του Οδηγού. Τα πολλαπλά οφέλη αφορούν στα θετικά μαθησιακά αποτελέσματα για όλα τα παιδιά με ή χωρίς αναπηρία, την οικογένεια, το σχολείο, τους εκπαιδευτικούς/εμπλεκόμενους στη μαθησιακή διαδικασία και την κοινωνία. Αντλώντας από τις διεθνείς ενταξιακές πρακτικές αναδύονται τρεις βασικοί πυλώνες πρακτικών που πρέπει να εφαρμόζονται και σχετίζονται με την εκπαιδευτική πολιτική και νομοθεσία, την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος αξιών και τις πρακτικές που θα πρέπει να εφαρμόζονται στο σχολείο, οι οποίες αναλύονται στον εν λόγω Οδηγό. Σε επίπεδο σχολείου το εγχείρημα μιας ισότιμης, εκπαίδευσης μπορεί να επιτευχθεί μέσω της αναμόρφωσης του γενικού σχολείου, τη διαφοροποιημένη παιδαγωγική προσέγγιση, την παροχή των κατάλληλων μέσων, υλικών, διαδικασιών, τη διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών στο σχολείο και την ευαισθητοποίηση και την άρση των προκαταλήψεων και στερεότυπων αντιλήψεων για τη διαφορετικότητα και την αναπηρία (Barton & Armstrong, 2007). Προς αυτήν την κατεύθυνση στοχεύει και ο εν λόγω Οδηγός. Οι δραστηριότητες που περιλαμβάνονται απευθύνονται σε: α) μαθητές/ήτριες (ανάπηρους και μη σε επίπεδο τάξης και σχολικής μονάδας), β) εκπαιδευτικούς (σε επίπεδο τάξης και όλου του σχολείου), γ) γονείς (γονείς μαθητών/τριών με και χωρίς αναπηρία) και δ) την ευρύτερη τοπική κοινωνία.

Στόχο του Οδηγού αποτελούν η ευαισθητοποίηση των εμπλεκόμενων στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας, για: α) την αποδοχή της αναπηρίας και της διαφορετικότητας γενικότερα, β) τη διαμόρφωση στάσεων σεβασμού, γ) την αναγνώριση και άρση των προκαταλήψεων, δ) την ανάπτυξη ενταξιακής

κουλτούρας. Απώτερος στόχος αυτών των δράσεων είναι η ευαισθητοποίηση της ευρύτερης κοινωνίας και συνάμα το άνοιγμα του σχολείου στην τοπική κοινωνία καθώς και η δημιουργία ενός δημοκρατικού σχολικού πλαισίου, όπου όλοι οι μαθητές και όλες οι μαθήτριες θα έχουν χώρο, δικαιώματα και ισότιμη μεταχείριση.

Η δομή του Οδηγού

Ο Οδηγός αποτελείται από δύο βασικά μέρη. Στο Πρώτο Μέρος περιλαμβάνεται το θεωρητικό πλαίσιο: α) για την προσέγγιση της αναπηρίας, τις εκπαιδευτικές πρακτικές και τις αρχές της ενταξιακής/συμπεριληπτικής εκπαίδευσης και β) για την αξιοποίηση των βιωματικών δράσεων, της λογοτεχνίας, της τέχνης του θεάτρου και της μουσικής στην εκπαιδευτική πρακτική. Στο Δεύτερο Μέρος αναπτύσσονται δραστηριότητες ευαισθητοποίησης στα ζητήματα που προαναφέρθηκαν μέσω βιωματικών δράσεων, αξιοποιώντας και το θεατρικό παιχνίδι, τη λογοτεχνία και κυρίως τα παραμύθια καθώς και τη μουσική.

Επίσης, περιλαμβάνει και ένα Παράρτημα στο οποίο εμπεριέχονται: α) πέντε πρωτότυπα παραμύθια που γράφτηκαν για το σκοπό αυτό και πραγματεύονται το ζήτημα της αναπηρίας και κατ' επέκταση της αποδοχής της διαφορετικότητας και β) μια λίστα με προτεινόμενα λογοτεχνικά κείμενα κατάλληλα για την προσέγγιση της αναπηρίας και της διαφορετικότητας στην τάξη.

Τα παραμύθια

Τα πρωτότυπα παραμύθια που περιλαμβάνει ο οδηγός είναι τα κάτωθι:

1. Ο Περπατούλης στον Πλανήτη των Ζουμ (Εικ. 1), πραγματεύεται την κινητική αναπηρία, την έλλειψη προσβασιμότητας και τον αποκλεισμό των αναπήρων στην κοινωνία γενικότερα.

Εικόνα 1. Ο Περπατούλης στον Πλανήτη των Ζουμ

2. Η Βελόνα της Χαράς (Εικ. 2), μια παραμυθένια ιστορία που αποτελεί τη σύζευξη της φανταστικής διάστασης των παραμυθιών με τη βιωμένη πραγματικότητα του παιδιού. Αποτελεί ένα μέσο προσέγγισης της θεραπείας του παιδικού καρκίνου ή άλλων σοβαρών παιδικών ασθενειών.

Εικόνα 2. Η βελόνα της χαράς

3. Το Δάσος (Εικ. 3), μια βιωματική ιστορία για την κατανόηση των χαρακτηριστικών των ατόμων με αυτισμό αλλά και την ευαισθητοποίηση για τις για τις ιδιαιτερότητές τους και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν.

Εικόνα 3. Το δάσος

4. Λιζέτ, η Πολική Αρκούδα (Εικ. 4), παραμύθι που πραγματεύεται τον σχολικό εκφοβισμό, τον προσφυγικό ξεριζωμό, την κλιματική αλλαγή-περιβαλλοντική εκπαίδευση, την ενσυναισθητική αλληλεπίδραση με παιδιά από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, τον εσωτερικό εκτοπισμό των μεταναστών.

Εικόνα 4. Λιζέτ, η Πολική Αρκούδα

5. Έλεν Κέλερ, Ταξίδι στο Φως, στο οποίο παρουσιάζεται η ζωή της τυφλής και κωφής Αμερικανίδας συγγραφέως, ακτιβίστριας και λέκτορα Έλεν Κέλερ με τη μορφή κόμικς. Προάγονται οι δυνατότητες των αναπήρων και καταρρίπτεται ο μύθος της προσωπικής τραγωδίας και της αποκλειστικής ευθύνης της αναπηρίας για τους περιορισμούς που βιώνουν τα άτομα με αναπηρία.

Εικόνα 5. Έλεν Κέλερ, Ταξίδι στο Φως

Θεωρητικό πλαίσιο και εκπαιδευτικές πρακτικές ένταξης

Το θεωρητικό πλαίσιο που αποτελεί και το Πρώτο Μέρος του οδηγού αποτελείται από δύο βασικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφορά στη νοηματοδότηση της ενταξιακής εκπαίδευσης (εννοιολογικός προσδιορισμός και πρακτικές) και συγκεκριμένα: α) βασικές αρχές της ενταξιακής εκπαίδευσης), β) ενταξιακές εκπαιδευτικές πρακτικές στο σχολείο, σύμφωνα με τη διεθνή έρευνα και βιβλιογραφία και γ) βασικά μοντέλα προσέγγισης της αναπηρίας.

Πιο συγκεκριμένα, σε επίπεδο νοηματοδότησης και εννοιολογικού προσδιορισμού απαντώνται τα ερωτήματα τι είναι ένταξη και ενταξιακή εκπαίδευση και ποιες είναι οι βασικές αρχές που τη διέπουν προκειμένου να υπάρχει ένα κοινό σημείο αναφοράς, καθώς, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, παρατηρείται στρέβλωση του όρου ένταξη και ενταξιακή εκπαίδευση και συγκεχυμένη νοηματοδότηση αυτών. Επισημαίνεται πως η ενταξιακή εκπαίδευση αφορά σε όλα τα παιδιά και δε συνδέεται με την ειδική αγωγή και την εκπαίδευση των μαθητών με αναπηρία μόνο. Επίσης, η ένταξη θέτει στο κέντρο της μαθησιακής διαδικασίας το παιδί και προσεγγίζει τη διαφορετικότητα ως εμπλουτισμό της μαθησιακής διαδικασίας και όχι ως πρόβλημα προς λύση. Μέσω συνεργατικών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων και πρακτικών και κατάλληλων διαφοροποιήσεων επιδιώκεται οι μαθητάνοντες να εκφράσουν στο μέγιστο δυνατό βαθμό το δυναμικό τους. Απαιτείται η προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες των παιδιών και όχι το αντίθετο (Barton & Armstrong, 2007).

Ως προς το δεύτερο άξονα, αναγνωρίζοντας πως οι πρακτικές και οι διαδικασίες με τις οποίες οι εκπαιδευτικοί οργανώνουν την τάξη τους, παίρνουν αποφάσεις, ορίζουν τις σχέσεις τους με τους/τις μαθητές/ήτριες, οργανώνουν τη διδασκαλία, αποτε-

λούν παράγοντες, οι οποίοι μπορούν να υποστηρίξουν την διαδικασία της ένταξης ή να την υπονομεύσουν (Ainscow & Miles, 2008), στον παρόντα Οδηγό προτείνονται και περιγράφονται πολυεπίπεδες πρακτικές, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, οι οποίες αφορούν: i) στα χαρακτηριστικά και στη διαφοροποίηση του Προγράμματος Σπουδών (Π.Σ.) στο πλαίσιο της ενταξιακής εκπαίδευσης, ii) στις συνεργατικές πρακτικές που απαιτούνται, iii) στους ρόλους και τις αρμοδιότητες των εμπλεκομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία, iv) στις στρατηγικές για τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας, v) στις αξιολογικές διαδικασίες και vi) στην εφαρμογή του Εξατομικευμένου Εκπαιδευτικού Προγράμματος (ΕΕΠ).

Αναφορικά με το Π.Σ. η ενταξιακή εκπαίδευση προϋποθέτει ένα κοινό, ευέλικτο αναλυτικό πρόγραμμα που συνυπολογίζει θετικά την ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού, λαμβάνει υπόψη τα διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία, παρέχει τη δυνατότητα διαφοροποίησης του γνωστικού αντικείμενου, των μεθόδων διδασκαλίας και αξιολόγησης και το περιεχόμενο του χαρακτηρίζεται από: α) ευρύτητα ως προς τη δράση του εκπαιδευτικού για τη διδασκαλία της διδακτέας ύλης, β) συνάφεια με την καθημερινή ζωή και γ) ισορροπία ως προς το χρόνο και τη διδακτέα ύλη (Cole, 2005; Σιδέρη, 2005; UNESCO, 2004). Σε ένα ενταξιακό Π.Σ. ο/η κάθε μαθητής/ήτρια συμμετέχει ενεργά στο σχεδιασμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και του Π.Σ., προκειμένου να γίνεται λόγος για ανοιχτά και ευέλικτα προγράμματα που προάγουν τη μάθηση όλων των μαθητών και μαθητριών και δεν εστιάζουν αποκλειστικά στην ακαδημαϊκή επίδοση (Τσάφος, 2014).

Στο πλαίσιο αναφοράς των συνεργατικών πρακτικών, στον παρόντα Οδηγό αποσαφηνίζεται τι σημαίνει συνεργασία και συνεργάζομαι, περιγράφονται τα επίπεδα συνεργασίας που κρίνονται απαραίτητα καθώς και συγκεκριμένες συνεργατικές πρακτικές. Επισημαίνεται πως η ένταξη προϋποθέτει πολυεπίπεδες συνεργασίες, διεπιστημονική προσέγγιση εμπλοκή των γονέων και σύνδεση με την ευρύτερη τοπική κοινότητα (Ντεροπούλου, Γελαστοπούλου, Καλογρίδη, & Ταβουλάρη, 2015; Bunch & Valeo, 2004; Ainscow et al., 2006). Επιπροσθέτως, συμπεριλαμβάνονται τα επικρατέστερα μοντέλα συνδιδασκαλίας α) Υποστηρικτική διδασκαλία: ένας δάσκαλος διδάσκει, ενώ ο άλλος υποστηρίζει τους μαθητές μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες, β) Διδασκαλία σε σταθμούς εργασίας: οι εκπαιδευτικοί παρέχουν υποστήριξη δύο ή περισσότερους μαθησιακούς σταθμούς και ο/η κάθε εκπαιδευτικός είναι υπεύθυνος/η για έναν ή περισσότερους σταθμούς), γ) Παράλληλη διδασκαλία: οι μαθητές εργάζονται σε διαφορετικές ομάδες και κάθε εκπαιδευτικός υλοποιεί είτε την ίδια είτε διαφορετική δραστηριότητα, δ) Εναλλασσόμενη ή συμπληρωματική διδασκαλία: ένας/μία εκπαιδευτικός ενισχύει τις οδηγίες που παρέχονται από τον/την άλλο/η, ενώ η τάξη χωρίζεται σε μία μικρή και μία μεγάλη ομάδα, ε) Ομαδική διδασκαλία: οι δύο εκπαιδευτικοί σχεδιάζουν, διδάσκουν, αξιολογούν από κοινού σε ομάδες, στ) Ευέλικτη Ομαδοποίηση: οι εκπαιδευτικοί δημιουργούν υποομάδες στην τάξη ανάλογα με τις δεξιότητες, τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των μαθητών/τριών για επαναληπτική διδασκαλία (Friend & Cook, 2012).

Αναφορικά με τους ρόλους και τις αρμοδιότητες αποσαφηνίζονται οι ρόλοι των εκπαιδευτικών γενικής και ειδικής εκπαίδευσης προκειμένου να είναι ισότιμοι συνεργατικοί και να εναλλάσσονται, όπως πρεσβεύει η ενταξιακή φιλοσοφία. Οι ρόλοι που

υιοθετούνται δε θα πρέπει να είναι ιεραρχικοί, ούτε να παραπέμπουν σε ένα μοντέλο «ηγέτη-βοηθού». Ο/η εκπαιδευτικός ειδικής εκπαίδευσης συμμετέχει ισότιμα στην εκπαιδευτική διαδικασία, δεν περιορίζονται στην αποκλειστική εκπαίδευση/φροντίδα των ανάπηρων μαθητών/τριών, δεν υιοθετεί το ρόλο του επαίοντα που κατέχει την ειδική γνώση και αποφασίζει μόνος του για τους/τις μαθητές/ήτριες με αναπηρία. Ο/η εκπαιδευτικός γενικής εκπαίδευσης δεν κατέχει ρόλο εξουσίας και αποκλειστικής ευθύνης της τάξης (Ντεροπούλου και συν., 2015; Fyssa, Vlachou, & Avramidis, 2014).

Στο πλαίσιο ανάπτυξης στρατηγικών διαφοροποίησης, στον παρόντα οδηγό είναι συγκεντρωμένες οι πρακτικές διαφοροποίησης ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, τα μέσα και υλικά και το αποτέλεσμα, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, και νοηματοδοτείται η διαφοροποίηση της διδασκαλίας προκειμένου να αποφευχθούν στρεβλές προσεγγίσεις του όρου. Η διαφοροποιημένη παιδαγωγική προσεγγίζεται ως ένα παιδαγωγικό πλαίσιο, μια φιλοσοφία εκπαιδευτικής προσέγγισης που επιτρέπει τους/τις διαφορετικούς/ές μαθητές/τριες σε όλα τα επίπεδα να εκφράσουν στο μέγιστο τις δυνατότητές τους μέσα από ενδιαφέρουσες συλλογικές ή και ατομικές μαθησιακές εμπειρίες με νόημα, ακολουθώντας τη δική τους προσωπική διαδρομή, αλλά και υποστηριζόμενοι από εμπειρότερους συμμαθητές ή εκπαιδευτικούς, όταν χρειάζεται, διατηρώντας, ταυτόχρονα, την ταυτότητά τους (Valiande, Kyriakides, & Koutselini, 2011; Alberta Education, 2010; Tomlinson, 2010, 2001; Σφυρόερα, 2004).

Ως προς της αξιολογικές διαδικασίες, περιγράφονται οι διαδικασίες και τα μέσα εκπαιδευτικής αξιολόγησης προκειμένου να έχουμε μια έγκυρη ολιστική αξιολόγηση του παιδιού μέσα από τη συλλογή ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων από πολλαπλές πηγές και εναλλακτικές και μέσα. Οι εκπαιδευτικοί δεν ανιχνεύουν μόνο τις αδυναμίες και τις ατομικές δεξιότητες γνωστικού τύπου, αλλά εστιάζουν στην αξιολόγηση της συνολικής εικόνας του παιδιού και στην κατανόηση του πλαισίου της τάξης. Επιπρόσθετα, ορίζονται και οι αξιολογικές διαδικασίες του ΕΕΠ και του εκπαιδευτικού έργου (ΙΕΠ, 2019).

Τέλος, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών πρακτικών ένταξης παρουσιάζεται ο τρόπος σχεδιασμού και εφαρμογής του ΕΕΠ για την ένταξη των μαθητών με αναπηρία στο γενικό σχολείο (Γελαστοπούλου, 2018; Cavendish & Connor, 2017). Για την οργάνωση της μαθησιακής διαδικασίας αξιοποιούνται συνεργατικοί, διεπιστημονικοί μαθητοκεντρικοί σχεδιασμοί για να τεθούν οι κατάλληλοι ομαδικό και ατομικό μαθησιακό στόχοι. Κατά τη διδασκαλία γίνονται προσαρμογές που αντιστοιχούν στις δυνατότητες και ανάγκες των μαθητών/ητριών. Οι προσαρμογές μπορεί να είναι: α) καθολικές στρατηγικές διδασκαλίας και προσαρμογές, β) συμπληρωματικές και ουσιαστικές στρατηγικές και προσαρμογές, στην περίπτωση που κάποιοι μαθητές/ήτριες χρειάζονται περισσότερη υποστήριξη, γ) εντατικές/συστηματικές στρατηγικές διδασκαλίας και εκτεταμένες/επιπρόσθετες και συνεχείς προσαρμογές, στην περίπτωση που έστω και λίγοι μαθητές/ήτριες χρειάζονται εκτενή υποστήριξη (Victoria State Government, 2018). Σημειώνεται πως οι πρακτικές που παρουσιάζονται καλύπτουν συνολικά το ζήτημα της ενταξιακής εκπαίδευσης, ωστόσο αποτελούν μια εισαγωγική περιγραφή καθώς η κάθε μία θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ενός διακριτού Οδηγού.

Ο τελευταίος άξονας του Πρώτου Μέρους αφορά στα βασικά μοντέλα προσέγγισης της αναπηρίας: α) το ιατρικό-κλινικό μοντέλο, β) το ατομικό μοντέλο που προσεγγίζει την αναπηρία ως προσωπική τραγωδία και γ) το κοινωνικό μοντέλο που συνάδει με τη φιλοσοφία της ενταξιακής εκπαίδευσης (Thomas & Woods, 2003).

Η δεύτερη ενότητα του θεωρητικού πλαισίου αφορά στη θεωρητική πλαισίωση και τεκμηρίωση της παιδαγωγικής αξίας και των λόγων αξιοποίησης της βιωματικής μάθησης, της λογοτεχνίας και ειδικότερα των παραμυθιών, της τέχνης του θεάτρου και της μουσικής για την προσέγγιση των δραστηριοτήτων ευαισθητοποίησης μαθητών/τριών, εκπαιδευτικών, γονέων και τοπικής κοινωνίας στα ζητήματα διαφορετικότητας και αναπηρίας.

Ειδικότερα, ο στόχος των βιωματικών δραστηριοτήτων είναι η γνωριμία μεταξύ των μελών της ομάδας, η καλλιέργεια της επικοινωνίας και της εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη της ομάδας ως προαπαιτούμενο για την ευαισθητοποίηση των ομάδων σε θέματα διαφορετικότητας και ανάπτυξης ενταξιακής κουλτούρας. Μέσω των βιωματικών δραστηριοτήτων διασφαλίζεται η καλύτερη συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών που εμπλέκονται στην ενταξιακή τάξη ως βασική προϋπόθεση για την υλοποίησή τους. σημειώνεται πως αρκετές δραστηριότητες έχουν εξελικτικό χαρακτήρα και περιλαμβάνουν διαφοροποιήσεις, όπου χρειάζεται, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, το μαθησιακό προφίλ και τις ανάγκες που μπορεί να υπάρχουν στην ομάδα.

Ως προς την αξιοποίηση της λογοτεχνίας, στον Οδηγό αναφέρονται οι διαδικασίες και οι πρακτικές αξιοποίησής της καθώς και των παραμυθιών για την ευαισθητοποίηση στα εν λόγω ζητήματα. Καθώς η λογοτεχνία αποτελεί ισχυρό μέσο ευαισθητοποίησης στα εν λόγω ζητήματα, ο Οδηγός περιλαμβάνει τα κριτήρια επιλογής κειμένων για την προσέγγιση τέτοιων ζητημάτων, καθώς και μορφές και τεχνικές αφήγησης.

Στο πλαίσιο αξιοποίησης της τέχνης του θεάτρου τεκμηριώνεται η συνεισφορά της, παρουσιάζονται συγκεκριμένες πρακτικές και διαδικασίες που απαιτούνται και οι τρόποι που αξιοποιούνται το θεατρικό παιχνίδι, η δραματοποίηση, η παντομίμα, το κουκλοθέατρο, τα παιχνίδια ρόλων και η ανάπτυξη κοινωνικών ιστοριών, καθώς όλες αυτές οι μορφές χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο των προτεινόμενων δραστηριοτήτων του Οδηγού με στόχο την ευαισθητοποίηση και αποδοχή του "Άλλου".

Τέλος γίνεται αναφορά στην αξιοποίηση της μουσικής στην εκπαιδευτική διαδικασία και τα είδη των μουσικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στο β' Μέρος του οδηγού. Η εκπαιδευτική αξία της μουσικής είναι κοινώς αποδεκτή και υποστηρίζεται ολοένα και περισσότερο από τη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα στην εκπαίδευση μαθητών/τριών με αναπηρία ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες αξιοποιείται ως εναλλακτική εκπαιδευτική προσέγγιση από ειδικούς του χώρου, καθώς αναγνωρίζεται η καθοριστική επίδραση της μουσικής στην εκπαίδευση των εν λόγω μαθητών/τριών (Grenier, 2016; Sutela, Juntunen, & Ojala, 2016).

Δραστηριότητες ευαισθητοποίησης για την αποδοχή της διαφορετικότητας

Στο Δεύτερο Μέρος του οδηγού περιλαμβάνονται συγκεκριμένες, ενδεικτικές δραστηριότητες σε τέσσερα επίπεδα, ώστε να εμπλέκονται συνολικά όλοι οι παράγοντες που συνδέονται με την εκπαιδευτική και μαθησιακή διαδικασία και την επηρεάζουν. Πιο συγκεκριμένα, περιλαμβάνονται:

- Ενδεικτικές δραστηριότητες για Παιδιά Νηπιαγωγείου και Δημοτικού Σχολείου
- Ενδεικτικές δραστηριότητες για Εκπαιδευτικούς
- Ενδεικτικές δραστηριότητες για Γονείς
- Ενδεικτικές δραστηριότητες για την Τοπική Κοινωνία.

Αναπτύσσονται αναλυτικά πενήντα (50) δράσεις ευαισθητοποίησης όλων των ομάδων στόχου που εντάσσονται στις παραπάνω τέσσερις κατηγορίες. Κάθε κατηγορία δραστηριοτήτων από τις παραπάνω περιλαμβάνει δραστηριότητες ευαισθητοποίησης μέσω της βιωματικής μάθησης, των παραμυθιών, της τέχνης του θεάτρου, της μουσικής και προτείνονται και κοινές δράσεις μεταξύ των τμημάτων και των τάξεων μιας σχολικής μονάδας. Για την υλοποίηση των δραστηριοτήτων που αφορούν στην ευαισθητοποίηση των γονέων και της τοπικής κοινωνίας προβλέπονται συναντήσεις με γονείς και πιο ανοιχτές δράσεις στην τοπική κοινωνία. Οι βιωματικές δραστηριότητες που προτείνονται βασίζονται σε βιβλιογραφική έρευνα και στην επαγγελματική εμπειρία των συγγραφέων, καθώς υλοποιούν αντίστοιχες δραστηριότητες σε σχολικά πλαίσια και βιωματικές ομάδες εμπύχωσης. Οι εν λόγω δραστηριότητες έχουν εφαρμοστεί πιλοτικά στην τάξη και έχουν αναπροσαρμοστεί μετά την αναστοχαστική και/τις αξιολογική διαδικασία από τους εκπαιδευτικούς της τάξης στο πλαίσιο υλοποίησης 26 ενδοσχολικών επιμορφώσεων.

Οι δραστηριότητες που περιλαμβάνονται στον Οδηγό ακολουθούν μια συγκεκριμένη δομή ως εξής:

- Τίτλος δραστηριότητας
- Στόχοι
- Προτεινόμενες Τάξεις
- Ενδεικτική Διάρκεια
- Γνωστικό Αντικείμενο / Σύνδεση με ΠΣ
- Υλικά
- Προαπαιτούμενες γνώσεις/δεξιότητες/στάσεις (όπου αυτές απαιτούνται)
- Περιγραφή της δραστηριότητας
- Ενδεικτικές προεκτάσεις

Οι δραστηριότητες επέκτασης που συνοδεύουν τη βασική δράση υλοποιούν και στόχους του Προγράμματος Σπουδών (αναδυόμενη γραφή, ανάγνωση, κατανόηση κειμένου, κ.ά.) με εναλλακτικούς τρόπους. Το εκπαιδευτικό υλικό που περιλαμβάνει ο Οδηγός μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τον/την εκπαιδευτικό είτε ως έχει, είτε κάνοντας τις απαραίτητες διαφοροποιήσεις, ανάλογα με τους/τις μαθητές/τριες του τμήματός του/της.

Οι ενδεικτικές μουσικές δραστηριότητες είναι διαρθρωμένες σε 4 υπο-ενότητες:

- μουσικά - κινητικά συνεργατικά, μη ανταγωνιστικά παιχνίδια
- κατασκευές μουσικών οργάνων
- ηχοϊστορίες
- σύνθεση και αυτοσχεδιασμός

Στην υλοποίηση των δραστηριοτήτων ευαισθητοποίησης μπορεί να αξιοποιηθεί εναλλακτικά και ακουστικό, απτικό και επίλ φυσικό υλικό. Επίσης, αξιοποιούνται οι κούκλες με προσωπικότητα-Persona Dolls με την υποστήριξη της συντονίστριας Εκπαιδευτικού Έργου, κ. Καζέλα Κατερίνα (Καζέλα, 2028).

Η σειρά παρουσίασης των ενοτήτων αυτών δεν είναι αξιολογική και μπορούν να χρησιμοποιηθούν με όποια σειρά θεωρεί ο/η διδάσκων/ουσα κατάλληλη για την κάθε ομάδα.

➤ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προκύπτει από την παρουσίαση των εκπαιδευτικών πρακτικών ένταξης και των ενδεικτικών δραστηριοτήτων, ο Οδηγός αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών που αποτελούν τους βασικούς συντελεστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας και κάθε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης/αλλαγής στο σχολείο. Υποστηρίζει το έργο των εκπαιδευτικών παρέχοντας σφαιρική ενημέρωση για τις πολυεπίπεδες εκπαιδευτικές πρακτικές που προωθούν την ένταξη και ταυτόχρονα προτείνοντας συγκεκριμένες δράσεις μειώνεται ο φόρτος εργασίας των εκπαιδευτικών για το σχεδιασμό τέτοιων δράσεων.

Επίσης, ο εν λόγω Οδηγός συμβάλει στην ανάπτυξη ενταξιακής κουλτούρας σε επίπεδο σχολείου, αλλά και κοινωνίας καθώς εμπλέκει συνολικά και σφαιρικά όλους τους παράγοντες που συνδέονται με την ένταξη (άτομο, κοινωνία, σχολείο, εκπαιδευτική πολιτική), αλλά και όλα τα άτομα που εμπλέκονται με τη μάθηση των παιδιών.

Επιπρόσθετα, αξιοποιεί σύγχρονες μεθόδους μάθησης όπως η βιωματική προσέγγιση, οι δημοκρατικές συμμετοχικές διαδικασίες και εμπλοκής των μαθητών, η αξιοποίηση των τεχνών και η συνεργατική μάθηση και συμβάλει στο άνοιγμα του σχολείου προς την τοπική κοινωνία. Οι δραστηριότητες και το συνοδευτικό υλικό συμβάλουν; α) στην ενίσχυση της σχολικής κοινότητας, στην οποία όλα τα μέλη θα πρέπει να νιώθουν ευπρόσδεκτα, την αλληλοϋποστήριξη των μαθητών/τριών, β) τη συνεργασία μεταξύ του εκπαιδευτικού προσωπικού, με την οικογένεια και την τοπική κοινότητα και γ) την αποδοχή της διαφορετικότητας εκπαιδευτικών, μαθητών/τριών και γονέων. Επιπρόσθετα, οι δραστηριότητες επέκτασης, εκτός των προαναφερθέντων στόχων, υλοποιούν και στόχους του ΠΣ (αναδυόμενη γραφή, ανάγνωση, κατανόηση κειμένου κ.ά.) με εναλλακτικούς τρόπους.

Η βιωσιμότητα του υλικού, μεταξύ άλλων, συνδέεται με την δωρεάν διαθεσιμότητα σε όλους τους ενδιαφερόμενους και ενδιαφερόμενες, είτε μέσω την διανομής στα σχολεία γενικής και ειδικής εκπαίδευσης μέσω του ΙΤΥΕ –ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ,

κατόπιν παραγγελίας, είτε μέσω της ιστοσελίδας της Πράξης <https://prosvasimo.iiep.edu.gr/el/odhgos-ekpaideutikougia-thn-euaisthitoroihsh-se-themata-apodoxhs-ths-anaphrias-kai-ths-diaforetikothtas-kaithn-anaryksh-entaksiakhs-koultourassto-sxoleio>. Επιπρόσθετα, το υλικό αποτέλεσε αντικείμενο μαθήματος στο πλαίσιο ασύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μέσω της ηλεκτρονικής πλατφόρμας του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, ierX (<https://ierx.iiep.edu.gr/>) στην οποία μπορούν να έχουν πρόσβαση όλοι/ες οι εμπλεκόμενοι/ες στη μαθησιακή και εκπαιδευτική διαδικασία.

Τέλος, τα αποτελέσματα αξιολόγησης του υλικού από 20.000 επιμορφούμενους/ες εκπαιδευτικούς στην ως άνω αναφερόμενη ηλεκτρονική πλατφόρμα ασύγχρονης επιμόρφωσης καταδεικνύουν την υψίστη σημασία για τη συμβολή του στην ενταξιακή προοπτική και την υποστήριξη της εκπαιδευτικής κοινότητας. Σημειώνεται πως η αξιολόγηση, μεταξύ άλλων, αφορούσε στη χρησιμότητα του εν λόγω Οδηγού, στο βαθμό ενδιαφέροντος και κινητοποίησης των εκπαιδευτικών και στην κατανόηση του γνωστικού αντικείμενου που αφορά στην ένταξη και τις εκπαιδευτικές πρακτικές που αυτή περιλαμβάνει.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ainscow, M., & Miles, S. (2008). Making Education for All inclusive: where next? *Prospects*, 38, 15-34.
- Ainscow, M., Muijs, D., & West, M. (2006). Collaboration as a strategy for improving schools in challenging circumstances. *Improving schools*, 9(3), 192-202.
- Alberta Education. (2010). *Making a difference: meeting diverse learning needs with differentiated instruction*. Ανακτήθηκε από: <http://education.alberta.ca/teachers/resources/cross/making-a-difference.aspx>.
- Bunch, G., & Valeo, A. (2004). Students' attitudes toward peers with disabilities in inclusive and special education schools. *Disability and Society*, 19, 61-76.
- Barton, L., & Armstrong, F. (Eds). (2007). *Policy, Experiency and Change: Cross Cultural Reflections on Inclusive Education*. Dordrecht: Springer.
- Cavendish, W., & Connor, D. (2017). Towards Authentic IEPs and Transition Plans: Student, Parent and Teacher Perspectives. *Learning, Disability Quarterly*, 1-12.
- Cole, T. (2005). Policies for positive behaviour management. In Topping, K. & Maloney, S. (Eds.), *The Routledge Farmer Reader in Inclusive Education*. London, New York: Routledge Farmer.
- Dyson, A. (1999). Inclusion and inclusions: theories and discourses in inclusive education. In Daniels, H. & Garner, P. (Eds.), *Inclusive education*. London: Kogan Page.
- Friend, M., & Cook, L. (2012). *Interactions: Collaboration skills for school professionals* (7th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Fyssa, A., Vlachou, A., & Avramidis, E. (2014). Early childhood teachers' understanding of inclusive education and associated practices: reflections from Greece. *International Journal of Early Years Education*, 22(2), 223-237.
- Grenier, Ch. (2016). Inclusive Music Education in Quebec: Shifting Paradigms. *Canadian Music Educator*. Etobicoke, Ont. 57.2 (Winter 2016): 29-32.
- Sutela, K., Juntunen, M. L., & Ojala, J. (2016). Inclusive music education: The potential of the Dalcroze approach for students with special educational needs. *Approaches: An*

- Interdisciplinary Journal of Music Therapy. *Special Issue*, 8(2), 179-188.
- Thomas, D., & Woods, H. (2003). *Working with people with learning disabilities. Theory and Practice*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Tomlinson, C. A. (2010). *Διαφοροποίηση της διδασκαλίας στην αίθουσα διδασκαλίας*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Tomlinson, C. A. (2001). *How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms* (2nd Ed.). Alexandria, VA: ASCD.
- UNESCO. (2004). *Changing Teaching Practices. Using curriculum differentiation to respond to students' diversity*. Paris: Unesco.
- UNESCO. (2007). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. Ανακτήθηκε από:
[http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/dsid/dsid.nsf/9EA85834AB487A10C2257A7C002CEDA5/\\$file/Symbasi_OHE_kai_Prwtokollo.pdf3](http://www.mlsi.gov.cy/mlsi/dsid/dsid.nsf/9EA85834AB487A10C2257A7C002CEDA5/$file/Symbasi_OHE_kai_Prwtokollo.pdf3).
- Valiande, S., Kyriakides, L., & Koutselini, M. (2011). *Investigating the impact of differentiated instruction in Mixed ability classrooms: it's impact on the quality and equity dimensions of education effectiveness*. Available at: <http://www.icsei.net/icsei2011/Full%20Papers/0155.pdf>.
- Victoria State Government. (2018). *Personalised Learning and Support: Inclusive Classrooms for Students with Additional Needs*. Victoria: Department of Education and Training.
- Vlachou, A. (2006). Role of special /support teacher in Greek primary schools: counterproductive effect of "inclusion" practices. *International Journal of Inclusive Education*, 10(1), 39-58.
- Γελαστοπούλου, Μ. (2018). Εξατομικευμένο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Και Προσχολική Εκπαίδευση Νηπίων Με Αναπηρία: Μια Διαδικασία Προσωποποιημένης Εκπαίδευσης ή Εκπαιδευτικού Αποκλεισμού; Στο Πανταζής, Χ., Μαράκη, Ε. Καδιανάκη, Μ., Μπελαδάκης, Ε., Στριλιγκάς, Γ., Τζωρτζάκης, Γ., Σιφακάκης, Π., Ντρουμπογιάννης, Χ. (Επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου, 4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Δημοκρατία, δικαιώματα και ανισότητες στην εποχή της κρίσης. Προκλήσεις στον χώρο της έρευνας και της εκπαίδευσης*, Τόμος Α', 569-578. Διαθέσιμο στο: <https://iake.weebly.com/praktika2018.html>
- Δραγώνα, Θ. (2007). *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., & Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε. (Επιμ.). (2019). *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία. Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., & Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε. (2012). «Αναζητώντας την εκπαιδευτική πολιτική της ένταξης». Στο Α. Ζώνιου-Σιδέρη, Ε. Ντεροπούλου- Ντέρου & Α. Βλάχου Μπαλαφούτη (Επιμ.), *Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική. Κριτική προσέγγιση της ειδικής και ενταξιακής προσέγγισης*. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 11-27.
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2005). *Ένταξη ατόμων με ειδικές ανάγκες και αναλυτικά προγράμματα*. Ανακτήθηκε στις 20 Μαρτίου 2018, από: www.Speciaeducation.gr.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ). (2017). *Οδηγός εκπαιδευτικού για την περιγραφική αξιολόγηση στο νηπιαγωγείο*. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Καζέλα, Κ. (2018). *Persona Dolls: Μια Καινοτόμος Μεθοδολογία για την Προσέγγιση της Διαφορετικότητας, του Προσφυγικού Ζητήματος, την Πρόληψη της Βίας και του Σχολικού Εκφοβισμού*. Ρέθυμνο: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΑΘΗΝΑ.
- Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε., & Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2019). *Αναπηρία και Διαφορετικότητα: Οροι ενόχλησης και Εφησυχασμού*. Στο Ζώνιου-Σιδέρη, Α. & Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε. (Επιμ.), *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία. Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, 9-17. Αθήνα: Πεδίο.
- Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε., Γελαστοπούλου, Μ., Καλογρίδη, Β., & Ταβουλάρη, Α. (2015).

- Συνεργατικές πρακτικές στα τμήματα ένταξης: ο ρόλος των γενικών και ειδικών νηπιαγωγών». Στο Γούσιος, Φ. (Επιμ.), *Τα Πρακτικά του 2ου Συνεδρίου: Νέος Παιδαγωγός Αθήνα*, 23 και 24 Μαΐου 2015. ISBN: 978-960-99435-7-4 (e-book/pdf), 712720.
- Σφυρόερα, Μ. (2004). *Διδακτική Μεθοδολογία. Διαφοροποιημένη παιδαγωγική*. Ανακτήθηκε στις 27 Ιουνίου 2021, από: <http://www.kleidiakaiantikleidia.net/book26/book26.pdf>.
- Τσάφος, Β. (2014). *Αναλυτικό Πρόγραμμα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί. Αναζητώντας νέες σταθερές σε ένα αβέβαιο κόσμο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.